

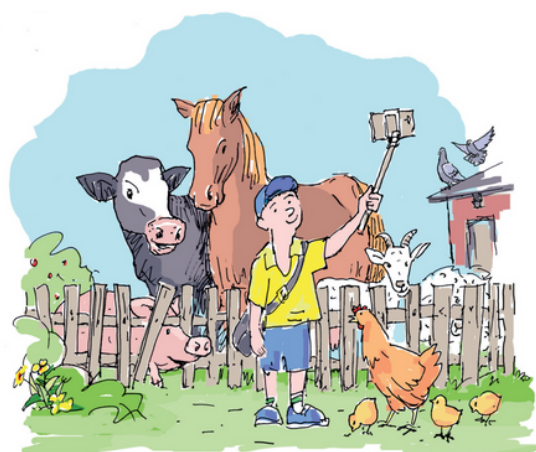
„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”
„Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi”
„Operacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej
„Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020”
Materiał przygotowany przez Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie

Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich

RAPORT TOPLINE

z badań przeprowadzonych
w ramach projektu

Minikowo, 2023

UWAGI METODOLOGICZNE

"Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich"

Cel badań

Celem badań było wskazanie możliwości projektowania sytuacji edukacyjnych w obiektach turystyki wiejskiej (gospodarstwach edukacyjnych), poprzez poznanie opinii respondentów i analizę dobrych praktyk, co w efekcie mogłoby zostać wykorzystane do projektowania działań edukacyjnych w obiektach turystyki wiejskiej, z uwzględnieniem aktualnego programu kształcenia.

Możliwość nawiązania trwałej współpracy pomiędzy gospodarstwami edukacyjnymi, a placówkami oświatowymi od wielu lat jest w sferze zainteresowań Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (OSZE). Z uwagi na wcześniejsze doświadczenia z tego zakresu, za oś badań przyjęto możliwość realizacji podstawy programowej w gospodarstwach rolnych, a respondentami byli właściciele gospodarstw edukacyjnych oraz wychowawcy grup przedszkolnych i klas szkolnych.

Harmonogram badań

- Analiza danych zastanych (*październik 2022*)
- Badanie ankietowe - gospodarze (*październik 2022 - marzec 2023*)
- Badanie ankietowe - wychowawcy (*marzec - kwiecień 2023*)
- Raport z badań ilościowych (*maj 2023*)
- Wizyty badawcze w gospodarstwach edukacyjnych (*czerwiec 2023*)
- Wywiady pogłębione (IDI) - wychowawcy (*lipiec - sierpień 2023*)
- Raport końcowy (*sierpień 2023*)

Metodologia

Badania przeprowadzono w czterech etapach za pomocą metod i narzędzi ilościowych oraz jakościowych. Objęły obszar pięciu województw: kujawsko-pomorskiego, lubuskiego, opolskiego, zachodniopomorskiego i dolnośląskiego.

- I etap – badanie ankietowe (online) wśród właścicieli gospodarstw edukacyjnych (50 respondentów);
- II etap – badanie ankietowe (online) wśród wychowawców (600 respondentów na 500 założonych);
- III etap – 40 telefonicznych wywiadów pogłębionych (IDI) wśród wychowawców;
- IV etap – badania terenowe (wizyty badawcze w 5 gospodarstwach edukacyjnych) z wykorzystaniem metody reportażu dialogicznego.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Wybrane województwa

Od 2011 roku funkcjonuje Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych (OSZE), zrzeszająca ponad 300 gospodarstw edukacyjnych w skali kraju i będąca liderem w sferze edukacji bazującej na wykorzystaniu zasobów wsi i gospodarstwa rolnego.

Województwa: kujawsko-pomorskie, lubuskie, opolskie i zachodniopomorskie, charakteryzują się jednymi z najniższych wskaźników rejestracji obiektów, stąd respondenci zaangażowani do badań pochodzili właśnie z ich obszaru.

Najwięcej zagród edukacyjnych znajduje się na terenie województwa dolnośląskiego. Może być to spowodowane jego walorami turystycznymi, jednak również w innych województwach są rejony o dużym potencjale turystycznym, a nie przekłada się to na wysoką liczbę gospodarstw edukacyjnych. W badaniach uwzględniono województwo dolnośląskie, w celu uzyskania danych porównawczych.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Respondenci - gospodarze

W przypadku właścicieli gospodarstw edukacyjnych nie zastosowano podziału na grupy celowe. W badaniu ilościowym uczestniczyli właściciele obiektów zarejestrowanych w OSZE, a w jakościowym - przedstawiciele gospodarstw świadczących usługi edukacyjne dla dzieci i młodzieży szkolnej, oparte na zasobach czynnego gospodarstwa rolnego.

"Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich"

Respondenci - wychowawcy

W przypadku wychowawców doboru respondentów do badania dokonano z podziałem na 4 grupy celowe: opiekunowie grup przedszkolnych, wychowawcy klas I-III SP, wychowawcy klas IV-VIII SP, wychowawcy klas liceum/technikum, co do których założono, że będą odzwierciedlały cechy szerszej populacji.

Kryterium doboru próby było zachowanie proporcji po minimum 25 wychowawców z każdej grupy celowej, dla każdego z pięciu województw objętych zasięgiem badania - w przypadku badań ilościowych (łącznie min. 500 osób) oraz po minimum 8 wychowawców z każdej grupy celowej, dla każdego z pięciu województw - w przypadku wywiadów pogłębianych (łącznie min. 40 osób).

KLUCZOWE WNIOSKI

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Oferta gospodarstw edukacyjnych

Z nazw zajęć edukacyjnych wymienionych wśród obiektów zarejestrowanych w OSZE (widniejących na stronie www.zagrodaedukacyjna.pl), można wnioskować, że najczęściej w ofercie dostępne są programy obejmujące zajęcia kulinarne (pieczenie chleba i bułek, przygotowywanie przetworów z owoców i warzyw, pozyskiwanie miodu), zajęcia artystyczno-plastyczne oraz lekcje z zakresu podstawowych zasad prowadzenia gospodarstwa rolnego (wykopki, prowadzenie sadu i ogrodu, zasady uprawy ziół, hodowla kóz, alpak, owiec i koni, zagospodarowanie odpadów organicznych).

Z deklaracji gospodarzy, uzyskanych w ramach badania, wynika, że dużym zainteresowaniem cieszą się zajęcia terenowe prowadzone w formie gier i zabaw, których przewodnim tematem jest bioróżnorodność, ekologia, ginące zawody, historia regionu i związane z nim tradycje. W dużej mierze są to zajęcia oparte na nauce przez zabawę i bezpośrednie doświadczanie.

Mimo, iż gospodarze deklarują korzystanie z oferty ich obiektów przez przedstawicieli różnych etapów nauczania (Tab.3), to zapytani o wskazanie odbiorców ich najpopularniejszych programów edukacyjnych aż 65,8% wskazało na klasy I-III SP. Również przyszłe rozbudowywanie oferty edukacyjnej istniejących gospodarstw jest planowane w ukierunkowaniu na tę grupę.

Tab.3 - Główne grupy korzystające z oferty

Lp.	Wyszczególnienie	Liczba wskazań
1	Przedszkole	12
2	Klasy I-III	16
3	Klasy IV-VIII	16
4	Szkoła średnia	6
	Razem	50

Źródło: Badania własne 2023

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Korzyści - gospodarze

według OSZE:

- dodatkowy dochód
- przedłużenie sezonu turystycznego
- możliwość sprzedaży produktów z gospodarstwa
- edukacja przyszłych konsumentów
- radość pracy z dziećmi i nauczycielami
- wzbogacenie codziennego życia
- twórczy rozwój rodzin rolniczych
- wzrost zrozumienia dla sytuacji i potrzeb gospodarki wiejskiej

według respondentów:

Tabela 1. Główny motyw rozpoczęcia działalności edukacyjnej

Lp.	Wyszczególnienie	Liczba wskazań
1	Szansa na uzyskanie dodatkowego dochodu	15
2	Potrzeba podzielenia się swoją pasją, wiedzą lub umiejętnościami	11
3	Pragnienie zachowania dziedzictwa kulturowego wsi / tradycyjnego krajobrazu wsi	8
4	Radość płynąca z pracy z dziećmi i młodzieżą	6
5	Pragnienie edukacji młodszych pokoleń	4
6	Możliwość promocji i sprzedaży produktów z gospodarstwa	3
7	Nowe wyzwanie dla rozwoju osobistego	2
8	Chęć zagospodarowania wolnego czasu / urozmaicenia codziennego życia	1
9	Możliwość zareklamowania innej działalności obiektu (np. bazy noclegowej)	0
10	Potrzeba przekwalifikowania się z działalności rolniczej na pozarolniczą	0
	Razem	50

Źródło: Badania własne 2023

Tabela 2. Dodatkowe motywacje rozpoczęcia działalności edukacyjnej*

Lp.	Wyszczególnienie	Liczba wskazań
1	Szansa na uzyskanie dodatkowego dochodu	21
2	Pragnienie zachowania dziedzictwa kulturowego wsi / tradycyjnego krajobrazu wsi	17
3	Pragnienie edukacji młodszych pokoleń	17
4	Nowe wyzwanie dla rozwoju osobistego	15
5	Radość płynąca z pracy z dziećmi i młodzieżą	11
6	Możliwość promocji i sprzedaży produktów z gospodarstwa	6
7	Potrzeba przekwalifikowania się z działalności rolniczej na pozarolniczą	2
8	Chęć zagospodarowania wolnego czasu / urozmaicenia codziennego życia	1
9	Możliwość zareklamowania innej działalności obiektu (np. bazy noclegowej)	1
10	Potrzeba podzielenia się swoją pasją, wiedzą lub umiejętnościami	0
11	Razem	91

Źródło: Badania własne 2023

*można było zaznaczyć dwie odpowiedzi

Choć na pierwszy plan wysuwa się korzyść ekonomiczna - *szansa na uzyskanie dodatkowego dochodu*, to jednak zdecydowana większość odpowiedzi respondentów dotyczy korzyści niematerialnych wynikających z prowadzenia gospodarstwa edukacyjnego. Gospodarze to przede wszystkim pasjonaci, którzy pragną przekazać istotną dla nich, a jednocześnie kształtującą przyszłe pokolenia odpowiedzialnych konsumentów, wiedzę. Zarówno według nich, jak i nauczycieli biorących udział w badaniu, pasja i autentyczność jest konieczna dla uzyskania komercyjnego sukcesu przedsięwzięcia. Właściciele gospodarstw edukacyjnych to często zarówno dojrzały partnerzy biznesowi, jak i eksperci w swojej dziedzinie.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Korzyści - szkolnictwo

według OSZE:

- urozmaicenie i wzbogacenie procesu kształcenia
- programy kształcenia zorientowane na praktyczne działanie
- ćwiczenia warsztatowe z różnych przedmiotów
- alternatywne miejsca edukacji
- poznanie wiejskiej kultury

według respondentów - badanie jakościowe (wychowawcy):

- Możliwość pogłębienia tematu omawianego na lekcji podczas wyjazdu - utrwalenie wiedzy już zdobytej lub punkt zaczepienia do dalszego rozwoju.
- Pobyt poza stałym miejscem edukacji ma walory więcej niż edukacyjne - pozwala poznać uczniów i łączyć ich zależności. Wizyta w gospodarstwie edukacyjnym to również zajęcia wychowawcze i integracyjne.
- Wyjazd do gospodarstwa edukacyjnego jest wzbogaceniem podstawowej oferty, którą np. przedszkola oferują dzieciom. Rodzice często oczekują od placówek, że będą pojawiały się nowe pomysły na rozwój ich pociech.
- Organizacja dodatkowych zajęć/projektów jest istotna dla nauczycieli na drodze do uzyskania awansu zawodowego.
- Udział w różnych działaniach dodatkowych wzmacnia prestiż placówki, a wizyty uczniów w gospodarstwach edukacyjnych wpływają na postrzeganie szkoły jako miejsca wspierającego lokalne środowisko.
- Możliwość poznania przez nauczycieli alternatywnych metod edukacji.
- Pozytywny wpływ na wielopłaszczyznowy rozwój dziecka.

"Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich"

Korzyści - uczniowie

- przełożenie na język praktyki często skomplikowanych zagadnień, które poprzez obserwację *in vivo* okazują się być logiczne i oczywiste
- możliwość spojrzenia na dane zagadnienie w sposób holistyczny
- nauka przez działanie praktyczne (w tym przez zabawę)
- możliwość poznania historii i kultury wsi
- budowanie poczucia tożsamości i przynależności kulturowej
- możliwość integracji, budowanie współodpowiedzialności za grupę
- szansa na przełamywanie własnych słabości lub strachu przed nieznanym
- kontakt z naturą, zwierzętami i innymi ludźmi (w tym walory terapeutyczne)
- obcowanie ze środowiskiem naturalnym czy wiejskim uczy, że nie jesteśmy odrębnymi jednostkami, a częścią pewnego ekosystemu, na który mamy wpływ i jesteśmy za niego odpowiedzialni
- spędzanie czasu na świeżym powietrzu i w ruchu
- dostrzeżenie trudu pracy rolnika i tego, że uzyskanie oczekiwanego efektu wymaga zaangażowania i konsekwencji w działaniu
- zapoznanie się z produkcją i przetwórstwem żywności (jest to ważny temat zwłaszcza dla uczniów z klas IV-VIII SP gdzie odnotowuje się problemy z kondycją fizyczną dzieci).
- podczas odwiedzin w gospodarstwie dzieci są zaintrygowane i często reagują entuzjastycznie, emocjonalnie, spontanicznie. W bardzo naturalny sposób okazują emocje i uczą się je wyrażać.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Odbiorcy, czyli kto? - przedszkole

- Wyjazdy poza teren przedszkola są organizowane jeden, dwa lub trzy razy do roku (71,1% odpowiedzi, przy czym najczęściej dwa razy do roku - 28,2%) w miesiącach późnowiosennych, co ma przede wszystkim związek ze sprzyjającą aurą pogodową i niskim ryzykiem przeziębień.
- 50,7% respondentów uważa powtórny przyjazd do danego gospodarstwa edukacyjnego z tą samą grupą w ciągu jednego roku szkolnego, celem kompleksowego przedstawienia danego tematu (np. przyroda w czterech porach roku) za celowy, ale trudny do przeprowadzenia, a 44% za celowy i możliwy do przeprowadzenia.
- Jako miejsce docelowe najczęściej wybierane są ośrodki kultury, choć niemal równie często tereny zielone. Chętnie odwiedzane są również gospodarstwa edukacyjne.
- Zajęcia dla tej grupy powinny trwać do 2 (52%), ewentualnie 3 godzin (32%), co jest spowodowane młodym wiekiem odbiorców (szybsze zmęczenie) oraz chęcią powrotu do placówki na czas obiadu. Również z tych powodów podróż do obiektu nie powinna być dłuższa niż 1 godzina.
- Jest to grupa odbiorców, dla których ważnym (w porównaniu z innymi grupami) inicjatorem wyjazdu i wyboru miejsca docelowego jest dyrektor placówki - niemal tak samo ważnym jak wychowawca, stąd również oferta powinna przejść akceptację dyrekcji (trafić do sekretariatu).
- Podobnie jak na innych etapach edukacji, tutaj również największym hamulcem dla organizacji wyjazdów poza teren placówki oświatowej są ograniczenia finansowe i trudności w zapewnieniu transportu grupy (główny koszt wyjazdu), ale charakterystyczną jest tutaj obawa związana z koniecznością zapewnienia dzieciom bezpieczeństwa podczas wyjazdu oraz ograniczenia kadrowe (również związane z bezpieczeństwem).

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Odbiorcy, czyli kto? - klasy I-III SP

- Wyjazdy poza teren szkoły są organizowane dwa, trzy i więcej razy do roku (jedynie 5,7% odpowiedzi - raz do roku, przy czym najczęściej dwa, trzy razy do roku - po około 22% na odpowiedź) w miesiącach późnowiosennych oraz wczesnojesiennych.
- W tej grupie respondentów najwięcej osób uważa powtórny przyjazd do danego gospodarstwa edukacyjnego z tą samą grupą w ciągu jednego roku szkolnego, celem kompleksowego przedstawienia danego tematu (np. przyroda w czterech porach roku) za celowy i możliwy do przeprowadzenia (aż 62,4%), a za celowy ale trudny do przeprowadzenia - 31,2%. Wynika to głównie ze sposobu nauczania na tym etapie nauki - edukacja wczesnoszkolna bez rozróżnienia poszczególnych dziedzin wiedzy. Jeden nauczyciel przekazuje wiedzę z wielu “przedmiotów”, co znacznie ułatwia organizację czasu pracy w szkole (nie ma potrzeby zapewnienia zastępstwa dla nauczyciela podczas wyjazdu). W połączeniu z wysoką częstością organizowania wyjazdów poza teren szkoły, czyni to klasy I-III SP naturalnym partnerem do nawiązania stałej współpracy z gospodarstwami edukacyjnymi.
- Miejscem docelowym wyjazdów przede wszystkim są ośrodki kultury (prawie 60% odpowiedzi), ale też gospodarstwa edukacyjne i parki rozrywki.
- Zajęcia dla tej grupy mogą już trwać 3-4 godziny.
- Na tym etapie nauczania inicjatorem wyjazdu i wyboru miejsca docelowego jest wychowawca (90,1% odpowiedzi). Ma to znaczenie zwłaszcza dla sposobu kierowania oferty przez obiekty - jako najskuteczniejszą formę promocji wskazano stronę internetową (29,8%), a dopiero później drogę mailową - wiadomość do sekretariatu (28,4%) oraz ulotki i broszury dostarczone do sekretariatu (27%). Wychowawcy klas I-III SP mają większą decyzyjność niż wychowawcy grup przedszkolnych, co jest też widoczne w sposobie samodzielnego wyszukiwania ofert: “Szukam kontaktu bezpośrednio do gospodarstwa edukacyjnego (strona internetowa)” - 45,1% odpowiedzi, kontra: “Korzystam z ofert zostawionych w szkole i zaakceptowanych przez dyrekcję” - 23,9%.
- Obawa o zapewnienie bezpieczeństwa grupie schodzi na dalszy plan kosztem ograniczeń czasu w ciągu roku szkolnego.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Odbiorcy, czyli kto? - klasy IV-VIII SP

- Wyjazdy poza teren szkoły są organizowane głównie dwa razy do roku (29,9% odpowiedzi), najczęściej w maju/czerwcu oraz we wrześniu/październiku.
- Jako największe ograniczenie dla możliwości organizacji wyjazdów poza teren placówki oświatowej podaje się (poza ograniczeniami finansowymi i związanymi z koniecznością zapewnienia transportu grupy) ograniczenia czasowe - głównie związane z realizacją procesu nauczania.
- W tej grupie respondentów 48,5% osób uważa powtórny przyjazd do danego gospodarstwa edukacyjnego z tą samą grupą w ciągu jednego roku szkolnego, celem kompleksowego przedstawienia danego tematu (np. przyroda w czterech porach roku) za celowy i możliwy do przeprowadzenia, a za celowy ale trudny do przeprowadzenia - 37,1%. Jest to może nie tak obiecujący wynik jak w poprzedniej grupie (klasy I-III SP), jednak nadal bardzo pozytywny. Trudności w nawiązania stałej współpracy z gospodarstwami edukacyjnymi mogą wynikać przede wszystkim z utrudnień w planowaniu zajęć dla poszczególnych nauczycieli, gdyż w przeciwieństwie do wcześniejszego etapu nauczania, na tym funkcjonują jako “przedmiotowcy” i ich nieobecność w szkole, nawet spowodowana wyjazdem edukacyjnym, wymaga znalezienia odpowiedniego zastępstwa dla pozostałych klas (niebiorących udziału w wyjeździe).
- Miejscem docelowym wyjazdów przede wszystkim są ośrodki kultury (52,4% odpowiedzi), ale również tereny zielone (15,5%).
- Najlepiej jeśli zajęcia będą trwały do 3 godzin (41,8% odpowiedzi) lub 4 godzin (29,7%).
- Na tym etapie nauczania inicjatorem wyjazdu i wyboru miejsca docelowego nadal jest wychowawca (78,4% odpowiedzi), ale istotnym staje się również nauczyciel przedmiotu, z którego zakresu tematycznego jest realizowany wyjazd (15%). Dla tej grupy na powrót istotne staje się dostarczanie ofert poprzez sekretariat szkoły (czy to drogą mailową, czy też przy użyciu ulotek i broszur papierowych), jednak nie z uwagi na konieczność akceptacji przez dyrekcję, a raczej wygody wyszukiwania i oszczędności czasu. Pojawiły się również bardziej konkretne wskazania jak np. “krótka prezentacja na żywo w trakcie trwania zebrań”.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Odbiorcy, czyli kto? - LO/technikum

- Wyjazdy poza teren szkoły są organizowane głównie dwa razy do roku (39,3% odpowiedzi), a nawet jedynie raz w roku (27,1%), najczęściej w maju/czerwcu oraz we wrześniu/październiku.
- Jako największe ograniczenie dla możliwości organizacji wyjazdów poza teren placówki oświatowej podaje się (poza ograniczeniami finansowymi i związanymi z koniecznością zapewnienia transportu grupy) ograniczenia czasowe - głównie związane z realizacją procesu nauczania.
- W tej grupie respondentów najbardziej uwidaczniają się różnice w opiniach dotyczących celowości i możliwości organizacji powtórnych przyjazdów do danego gospodarstwa edukacyjnego z tą samą grupą w ciągu jednego roku szkolnego, celem kompleksowego przedstawienia danego tematu (np. przyroda w czterech porach roku). Za celową i możliwą do przeprowadzenia uważa taką serię wyjazdów 37,4% respondentów. Za celową ale trudną do przeprowadzenia - 36%, a za celową, ale niemożliwą do przeprowadzenia - 10,1%. Wyraźnie zarysowuje się również grupa wychowawców, którzy nie uważają takich wyjazdów za celowe - 16,5%.
- Miejscem docelowym wyjazdów przede wszystkim są ośrodki kultury (48,6% odpowiedzi), ale również tereny zielone, gospodarstwa edukacyjne i “inne”. Daje się tu zauważyć wyższy stopień specjalizacji danych wyjazdów, często związanych z planowanym kierunkiem dalszej edukacji (laboratoria, uczelnie wyższe, targi branżowe), ale też dotyczące konkretnej problematyki życia w społeczeństwie (jadalnie, schroniska, dom samotnej matki).
- Najlepiej jeśli zajęcia będą trwały do 3 godzin (39,9% odpowiedzi).
- Na tym etapie nauczania inicjatorem wyjazdu i wyboru miejsca docelowego jest niemal w równej mierze wychowawca (40,4% odpowiedzi), jak i nauczyciel przedmiotu, z którego zakresu tematycznego jest realizowany wyjazd (37,5%). Wyraźniej też widać, że na znaczeniu zyskują preferencje młodzieży (11,8%). W tej grupie również istotne jest dostarczanie ofert poprzez sekretariat szkoły z uwagi na oszczędność czasu.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Kanały promocji

Niezależnie od grupy odbiorców najlepszym sposobem na pozyskanie klienta z placówki oświatowej jest marketing szeptany.

Wynika to z kilku czynników, które warto omówić by uzyskać obraz rzeczywistości, w której poruszają się osoby organizujące tego rodzaju wyjazd i dokonujące ostatecznego wyboru jego destynacji.

Wybór miejsca poleconego, a więc też sprawdzonego wcześniej przez zaufaną osobę (najczęściej innego nauczyciela) jest swego rodzaju zabezpieczeniem przed niepowodzeniem wyjazdu, spowodowanym niską jakością świadczonych usług. Dla każdej z grup respondentów największą przeszkodą w organizacji wyjazdów poza teren placówki są kwestie finansowe, dlatego jeśli już uda się pozyskać finansowanie na taki wyjazd i włożyć się czas w jego organizację, to wskazane jest, aby okazał się on sukcesem. Często sami rodzice, będący fundatorami takich wydarzeń, podsuwają pewne propozycje sprawdzonych przez siebie miejsc.

Również współpraca z kimś kto już świadczył usługi na rzecz szkoły jest łatwiejsza - przede wszystkim pod kątem rozliczenia się z przeprowadzonego wyjazdu, jednak liczy się też zrozumienie przez prowadzącego zajęcia potrzeb danej grupy wiekowej, wzbudzenie zainteresowania, a ostatecznie - przekazanie wartościowej wiedzy.

“Zresztą marketing szeptany jest jednym z ważniejszych źródeł. Jak ktoś raz, jeden nauczyciel czy z jednej placówki pojedzie, przekona się, że jest ciekawie, że zajęcia są faktycznie dostosowane do wieku dzieci, są dostosowane do formy, czas, w którym to się odbywa, to na pewno poleci to następnym nauczycielom, bo jest to rzecz bardzo, bardzo ciekawa.” - wychowawczynie klasy LO, opolskie

Dostarczenie “dowodu jakości” w ramach promocji oferty jest niezbędne dla zapewnienia komfortu wyboru destynacji i dalszego planowania wyjazdu.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

“Dowód jakości” - opinie wychowawców

“Trzeba wyjść z ofertą do placówki. Dać się poznać osobiście. Jako partnera do działania, a nie jako firmę.” - wychowawczynie klasy LO, lubuskie

“Też mi przez głowę przeszła taka myśl właśnie, że fajnie by było żeby ktoś przyszedł (do szkoły), pokazał walory danej formy aktywności – spędzenia czasu w takim miejscu. Na pewno to bardziej dociera do rodziców jeżeli ktoś przyjdzie i opowie z zaangażowaniem o takim miejscu, pokaże zdjęcia, pokaże zdjęcia dzieci, które były w takim miejscu, pokaże opinie.” - wychowawczynie klasy I-III SP, zachodniopomorskie

“Może jakiś zrobić filmik? Jako godzinę wychowawczą i do szkół poprosić – nauczyciel zawsze będzie zadowolony – a jako godzinę wychowawczą sobie puszczyć. O tym jak to wygląda, gdzie można pojechać. Na zasadzie zachęty. Nie raz jak tam był jakiś filmik, znalazłem, miałem godzinę wychowawczą, nie chciało mi się tam ględzić cokolwiek, a jednak jak ten filmik z 15-20 minut miał i gdzieś tam pasowało mi pod jakiś temat, bo nieraz można i bezpieczeństwo czy cokolwiek tam przemycić. (...) (Na godzinie wychowawczej) rozmawiamy nieraz o ekologii, rozmawiamy też gdzie pojechać.” - wychowawca klasy IV-VIII SP, zachodniopomorskie

“Powiem jak uderzyć: szkolenia rad pedagogicznych. (...) Bo uczniowie to jak najbardziej są otwarci, ale trzeba wejść do grona nauczycielskiego poprzez szkolenia rad. (...) Nauczyciel powinien się doszkalać. (...) Wejść do organów prowadzących z powiatów, zapytać (...) wicestarosty, nie pojedynczej szkoły i wtedy on by narzucił, że tu trzeba, tu trzeba. (...) Żebyście mogli wejść, to musicie mieć pozwolenia. Szkoły średnie są pod powiaty. (...) U nas w powiecie jest chyba dyrektor oświaty – taka komórka. (...) Ona by wpuściła was do dyrektorów szkół średnich, zorganizowałbym spotkanie z dyrektorami szkół średnich i wtedy automatycznie oni by panią wpuścili, a to jest około 500 nauczycieli. To już jest konkretne szkolenie, konkretne wejście i konkretne efekty. (...) Rodzicom też (przedstawić ofertę gospodarstwa), ale trzeba zmienić mentalność nauczycieli. Jeśli by się przekonało nauczycieli to by zaczęli przyjeżdżać.” - wychowawca klasy LO, zachodniopomorskie

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Co powinno znaleźć się w ofercie?

Przygotowując ofertę należy przede wszystkim odpowiedzieć sobie na pytanie do kogo zostanie ona skierowana. Innych informacji poszukuje wychowawca klasy I-III SP, a co innego będzie ważne dla rodziców podróżujących podczas wakacji z dziećmi w wieku np. przedszkolnym.

Oferta przygotowana z myślą o szkołach, zwłaszcza jeśli ma dotyczyć kilku wizyt w ciągu roku, powinna jasno komunikować, że jest związana z działalnością edukacyjną. Dlatego posłużenie się, chociażby w niewielkim stopniu, językiem podstawy programowej, zrobi dobre wrażenie.

Obawą podzielaną przez wielu wychowawców, z którymi przeprowadzono rozmowy w ramach badań, było przygotowanie merytoryczne i metodyczne do prowadzenia zajęć z dziećmi w różnym wieku. Podkreślano, że dobór treści i sposób ich przekazywania powinien być dostosowany do etapu rozwoju odbiorcy, gdyż inaczej pracuje się np. z uczniem I klasy SP, a inaczej z dzieckiem 8-9-letnim z III klasy SP. Rozumienie tych zależności powinno mieć swoje odbicie w ofercie.

Niezależnie od etapu nauczania respondenci zgodnie twierdzą, że “program zajęć edukacyjnych”, będący szczegółowym opisem zajęć realizowanych w gospodarstwie i jednocześnie załącznikiem do jego oferty, powinien być rozwinięty o język efektów kształcenia. Efekty kształcenia to zasób wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych uzyskanych w procesie kształcenia przez osobę uczącą się. Dobrze aby w treści oferty używać sformułowań typu: uczeń... rozumie, wie, zna, potrafi, działa właściwie, umie, wykonuje poprawnie itp.

Obowiązkowym elementem składanej oferty musi być jej cena. Mile widziane są zdjęcia ukazujące przebieg zajęć i dostępne atrakcje, a także informacja o alternatywnych rozwiązaniach, dostępnych w razie niepogody.

“My odbieramy taką ulotkę inaczej, (...) oni też odbierają to inaczej. Rodzice odbierają atrakcyjnością, a my bardziej podstawą programową.” - wychowawczynie klasy I-III SP, opolskie

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Rola nauczyciela/wychowawcy - ankiety

W ramach formularza ankietowego jedno identyczne pytanie zostało zadane zarówno gospodarzom, jak i wychowawcom, a dotyczyło ono postaw wychowawców podczas zajęć w gospodarstwie:

GOSPODARZE:

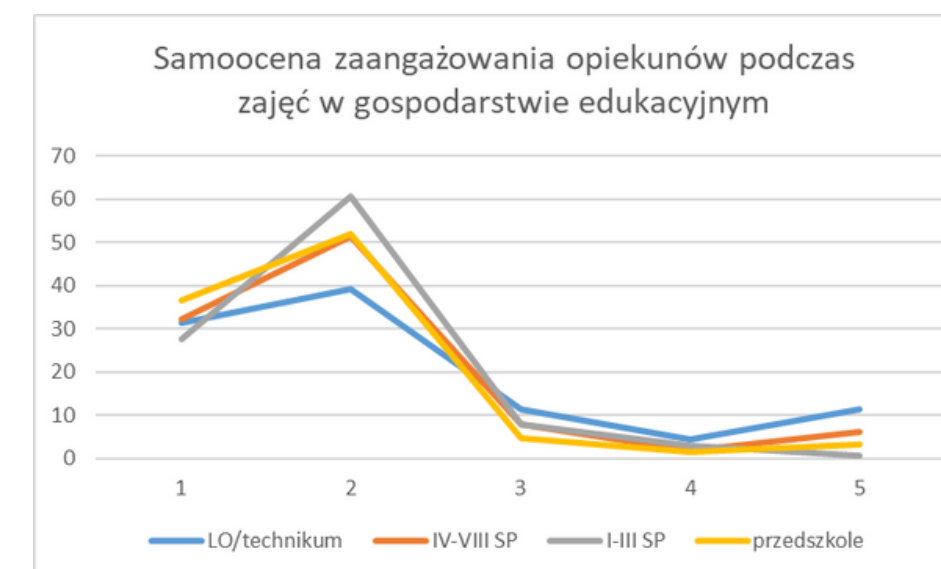
Tabela 4. Który z wymienionych niżej opisów najlepiej charakteryzuje nauczycieli (opiekunów grup) korzystających z Państwa oferty edukacyjnej?*

Lp.	Wyszczególnienie	Liczba wskazań	%
1	Zaangażowani, którzy uczestniczą razem z uczniami w realizowanych zajęciach i proponują własne, często ciekawe pomysły (konkursy, gry, zadania)	4	5,33
2	Zaangażowani, którzy uczestniczą razem z uczniami w realizowanych zajęciach	33	44,0
3	Zaangażowani, ale tylko w kwestii zapewnienia uczniom opieki podczas wyjazdu ze szkoły	18	24,0
4	Niezaangażowani w zajęcia, ale przedstawiających konkretne oczekiwania wobec realizowanego programu	7	9,33
5	Bierni i niezaangażowani w zajęcia prowadzone w gospodarstwie, traktując to jako „wolny czas dla siebie”	12	16,0
6	Inne	1	1,33
Razem		75	100,0

Źródło: Badania własne 2023

*Można było zaznaczyć kilka odpowiedzi

WYCHOWAWCY:

1 - Zaangażowany/a – uczestniczy razem z uczniami w realizowanych zajęciach i proponuje własne, często ciekawe pomysły (konkursy, gry, zadania)

2 - Zaangażowany/a – uczestniczy razem z uczniami w realizowanych zajęciach, ale w ramach zaproponowanej oferty

3 - Zaangażowany/a, ale tylko w kwestii zapewnienia uczniom opieki podczas wyjazdu

4 - Ograniczam się do kontroli realizacji zajęć edukacyjnych przez organizatorów/prowadzących

5 - Całkowicie pozostawiam realizację programu prowadzącemu zajęcia i organizatorom

Widać, że o ile drugi opis postawy, czyli “Zaangażowany, który uczestniczy razem z uczniami w zajęciach, ale w ramach zaproponowanej oferty” procentowo jest reprezentowany bardzo podobnie zarówno wśród wychowawców, jak i wśród gospodarzy, o tyle większe rozbieżności dotyczą pozostałych postaw, a zwłaszcza pierwszej. Powodów takiego stanu rzeczy może być wiele, jednak z pewnością warto wyciągnąć z tego wniosek, że każda wizyta w gospodarstwie edukacyjnym powinna być szczegółowo zaplanowana z nauczycielem organizującym wyjazd, tak aby przyniosła ona osiągnięcie przez obie strony konkretnych celów i nie zawiodła oczekiwań żadnej z nich.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Rola nauczyciela/wychowawcy - opinie

Oczywiście nauczyciel może się włączać – jak najbardziej, ale ta główna forma przekazu, jeżeli to jest gospodarstwo, o którym opowiada właściciel, to fajnie jeśli on to prowadzi i przekazuje wiedzę, a nauczyciel jakieś elementy spotkania bierze na siebie. (...) Czy zajęcia sportowe, czy coś z czym jesteśmy obeznani, a z czym by sobie gospodarz nie poradził, bo to my znamy dzieci. (...) Wiemy jakie zabawy prowadzić, żeby je zainteresować. Każdy powinien być specjalistą w swoim zakresie.” - wychowawczynie I-III SP, zachodniopomorskie

Każdy ma swoją, inną odpowiedzialność. Gospodarz – merytoryczną, a nauczyciel dba o bezpieczeństwo i komfort grupy, ale też komfort realizacji zajęć przez gospodarza.

Nauczyciel niekoniecznie musi uczestniczyć w zajęciach. On obserwuje, poznaje grupę z innej strony, uczy się nowych metod prowadzenia zajęć, natomiast ingeruje w sytuacjach trudnych i dba o bezpieczeństwo. Dlatego może chcieć usiąść gdzieś z boku, ale to nie znaczy, że będzie tylko pił kawę i jadł ciasto. Ten czas to nadal praca.

“Ten aspekt wychowawczy jest fundamentem. Na entuzjazmie możesz zaspokajać potrzeby poznawcze, społeczne, inne. Jeżeli ktoś nie chce czegoś poznać, bo się nie lubi uczyć, nie lubi czytać (...) to moją rolą jest stworzyć taką możliwość żeby mu się chciało to poznawać – jako opiekunka, jako wychowawczynie, jako nauczycielka przedmiotu. (...) Dopóki ja będę straszyć jedynką to mogę sobie tę jedynkę postawić.” - wychowawczynie LO, lubuskie

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Czy jest jeszcze gdzieś prawdziwa ta wieś?

- wizja transformacji obszarów wiejskich oczami wychowawców

“I w tych pegeerach różnie bywało. (...) Były ziemniaki, mleko dali, fajnie jest i teraz te dzieci – syndrom przeszedł i teraz jeśli chodzi o edukację to ona wyrównuje te szanse, doganiamy, ale zawsze u nas się mniej zarabia, zawsze jest ta bariera, że trzeba dojechać, czyli już drożej. Nie mamy takiego dobrobytu jak kino, basen, czy widowisko sportowe na najwyższym poziomie.” - wychowawca klasy IV-VIII SP, zachodniopomorskie

“Na pewno jest bardziej schludnie, że już nie ma gnojowicy na środku śmierdzącej. Ludzie na wsi również chcą mieszkać w przyjemnych okolicznościach przyrody. Na pewno zapachowo gospodarstwa rolne są przyjemniejsze w odbiorze niż kiedyś. Rolnicy też nie chcą takiego dysonansu, takich różnic między tym co mają na wsi, a między tym co mogą zobaczyć w mieście. Oni także mają dostęp do internetu i mogą sobie zobaczyć jakie ludzie mają ogródeczki. A też fakt, że są ludzie napływowi. Przyjeżdżają tam, mają domy na wsi, ale sami nie są rolnikami i nie mają pola uprawnego i prosiaków w zagrodzie. U nich jest ładnie posprzątane, nikt po błocie w gumiakach nie chodzi, więc oni również chcą dookoła gospodarować. Dzieci zapraszają się przecież nawzajem i porównują. Także ta presja na pewno wymogła.”

“Przybliżyć tę część Polski młodym ludziom, a nie tylko „Rolnik szuka żony”, bo myślę, że większość z nich nie ma pojęcia co to jest wieś.” - wychowawczyni LO, dolnośląskie

Uspołecznienie – to my się w tym temacie nie za bardzo posunęliśmy. Dzisiaj dzieci społecznie – troszkę się to zaburzyło. Mieszkam na wsi, wokół domy, żywego ducha nie uświadczysz. Życie na wsi takie jest troszkę osłabione. Dzieci nie są za bardzo zaangażowane w te sprawy. Społecznie nie wiem co z tego wyrośnie, ale widzę to raczej w ciemnych barwach.

Kiedyś kaczki, kury, gęsi biegały wszędzie, a dzisiaj jest pusto. (...) Dzisiaj rodzice nie uprawiają ogródka, nie mają pomidora, ogórka, takich rzeczy. Nie mają dzieci możliwości doświadczenia tego więc nie wiedzą jak może być lub nawet jak jest. - wychowawczyni klasy I-III SP, opolskie

“Wieś staje się miastem, albo jakimś ośrodkiem letniskowym. (...) Nie ma tak jak kiedyś, że w gospodarstwie było wszystko. Specjalizacja. (...) Kiedyś wieś to była magazyn. (...) Ludzie byli samowystarczalni. (...) A w sklepach nie było. A teraz jest na odwrót: w sklepach jest dużo, a na wsi nie ma nic. Pachnie głodem. (...) Szkoda. I ludziom z miasta, czy ludziom, którzy chcą żyć jak w mieście, no też tępią tych ludzi co trzymają, bo teraz bałagan, zapach. Mają niezłe domy i ludzie teraz starwiają płoty, wysokie płoty.” - wychowawca klasy LO, zachodniopomorskie

Współpraca Oświaty z gospodarstwami edukacyjnymi może przynieść realne korzyści zarówno dla szkolnictwa, jak i dla wsi.
Z jednej strony daje możliwość wykorzystania istniejących zasobów do edukacji, a z drugiej - edukacji do zachowania istniejących zasobów.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Stała współpraca - szanse

- 1.są miejscami celowymi zwłaszcza na zajęcia dla młodszych klas (np. I-III SP, przedszkole)
- 2.możliwość przełożenia języka teorii na język praktyki
- 3.możliwość integracji grupy, ale również spojrzenia przez nauczyciela na relacje w grupie z innej perspektywy (pozaszkolnej)
- 4.nauczanie przez działanie i dobrą zabawę - to podstawa nauczania w klasach młodszych
- 5.budowanie poczucia przynależności i dbanie o więzi społeczne (np. wyjazdy do lokalnych gospodarstw)
- 6.uczestnictwo w zajęciach w gosp. edu. może być przedłużeniem lekcji w szkole
- 7.wiele tematów realizowanych w gospodarstwach edukacyjnych pokrywa się z treściami podstawy programowej, zwłaszcza dla klas I-III SP (np. pieczenie chleba, Święta Wielkanocne lub Bożego Narodzenia, pory roku)
- 8.możliwość przeplatania aktywności - ruchowej z edukacyjną, co jest szczególnie ważne dla dzieci młodszych (wymagają częstszych przerw dla utrzymania skupienia na danym zadaniu/temacie)
9. kontakt z naturą
10. możliwość skorzystania z nauczania interdyscyplinarnego, czyli łączenia treści i umiejętności z różnych dziedzin wiedzy - szczególnie adekwatne dla klas I-III SP (edukacja wczesnoszkolna bez rozróżnienia poszczególnych dziedzin wiedzy)

Dzieci siedzą w ławkach, uczą się wiedzy teoretycznej, a tu trzeba wychodzić, poprzez utrwalanie w środowisku pewnych teorii, żeby to nie była teoria. Żeby była poparta praktyką, doświadczaniem i wtedy to jest nauka.

"Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich"

Stała współpraca - zagrożenia

1. Finansowanie i transport.
2. Obawa o bezpieczeństwo grupy - miejsca niebezpieczne powinny być niedostępne dla grupy oraz dobrze oznakowane, tak aby zwłaszcza najmłodszy nie ucierpiał podczas wizyty. Ważne jest również zaznajomienie grupy z zasadami pobytu na terenie obiektu.
3. Ilość, a nie jakość - dużym niebezpieczeństwem popularyzacji współpracy placówek oświatowych i gospodarstw edukacyjnych jest wytworzenie trendu masowej obsługi grup szkolnych, celem realizacji założeń podstawy programowej, co mogłoby się odbywać ze szkodą dla jakości prowadzonych zajęć.
4. Gospodarze jako główną i największą barierę rozwoju swojej działalności wskazują niewystarczającą promocję idei gospodarstw edukacyjnych w placówkach oświatowych (26% respondentów - jako główną oraz 28% respondentów jako dodatkową trudność). Według badań ankietowych określenie "zagroda edukacyjna" było znane 40,8% wychowawców, a "Ogólnopolska Sieć Zagród Edukacyjnych" - 21,3%. Jednocześnie 46,5% respondentów brała udział w zajęciach z uczniami w gospodarstwie edukacyjnym, przy czym najczęściej byli to wychowawcy grup przedszkolnych (61,3%), a najrzadziej wychowawcy klas liceum/technikum (27,9%).
5. niewystarczający przepływ informacji - zarówno od gospodarzy do nauczycieli, jak i od nauczycieli do gospodarzy. Pomocne byłoby opracowanie listy podstawowych informacji, które powinny być przekazane gospodarzom na temat grupy, jak również szczegółowy program wizyty w gospodarstwie.
6. rozbudowana biurokracja - jest to dla nauczycieli dodatkowy obowiązek za który nie otrzymują dodatkowego wynagrodzenia, a biorą na siebie dużą odpowiedzialność.
7. Roszczeniowa postawa rodziców wobec nauczycieli, utrudniająca realizację zadań dodatkowych.
8. Wyjazd jest często silnym przeżyciem dla uczniów (zwłaszcza dla dzieci młodszych).

"Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich"

Czy stodoła to też szkoła?

“To że właściciel gospodarstwa edukacyjnego przejmuje grupę... ale on nie potrafi zawsze... nie zgodzę się żeby potrafił, umiał przekazać wiedzę. Mamy dzisiaj nauczycieli, którzy mają wiedzę, a nie umieją jej dobrze przekazać.” - wychowawczynie klasy LO, opolskie

Z drugiej strony 38% respondentów (gospodarzy) określiło doświadczenie pedagogiczne jako swój drugi największy zasób na start działalności edukacyjnej. Co ciekawe aż 20% respondentów zadeklarowało, że “zaczynali od zera”, a w momencie uczestniczenia w badaniu ich obiekty były już wpisane na listę gospodarstw zarejestrowanych w OSZE, co może sugerować, że możliwym jest osiągnięcie wysokiego poziomu nauczania przy minimalnym nakładzie początkowym.

Tab.5. Czy te same szkoły wracają do Państwa obiektu, aby uczestniczyć w pozostałych zajęciach oferowanych w ramach działania gospodarstwa edukacyjnego?

Lp.	Wyszczególnienie	Liczba wskazań
1	Tak, zazwyczaj szkoły korzystają z naszej oferty kilka razy do roku (wizyta w naszym obiekcie jest stałym elementem ich działalności edukacyjnej)	22
2	Tak, ale jest to raczej współpraca okazjonalna	22
3	Tak, ale bardzo rzadko	4
4	Nie wracają, nie ma to dla grup specjalnego znaczenia	0
5	Nie wiem, trudno powiedzieć	2
6	Suma	50

Źródło: Badania własne 2023

Przy czym w pytaniu dotyczącym tego czy szkoły korzystają z programów wymagających kilkukrotnego przyjazdu do obiektu, a związanych np. z następowaniem po sobie naturalnych cykli (wysiew, pielęgnacja, zbiór lub pory roku), aż 68% respondentów (gospodarzy) odpowiedziało, że nie.

“Byłoby nam łatwiej i sympatyczniej, gdybyśmy mogli taką ofertę dostać. To jest takie niestandardowe i szczerze mówiąc nigdy mi to do głowy nie przyszło i szczerze mówiąc, może innym nauczycielom nie przyjdzie do głowy. Bo to powiązanie z podstawą programową nie jest aż tak oczywiste.” - wychowawczynie LO, dolnośląskie

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Czy stodoła to też szkoła?

- zalecenia dla nawiązania trwałej współpracy między placówkami oświatowymi a gospodarstwami edukacyjnymi

Konieczne jest wypracowanie lepszego porozumienia między sektorem rolnym i sektorem edukacji na poziomie dyrektorów szkół i nauczycieli oraz rolników prowadzących gospodarstwa edukacyjne. Badania wykazały wiele stereotypowych poglądów i zachowań, nawet uprzedzeń, w obu grupach interesariuszy. Dla usprawnienia współpracy gospodarstw edukacyjnych ze szkołami rekomendowane jest do wdrożenia:

- Wspólne przygotowanie nauczyciela i rolnika do wizyty klasy szkolnej w gospodarstwie (wspólne tworzenie planu wizyty – z podziałem czynności dla rolnika i nauczyciela: określenie ostatecznego celu edukacyjnego wizyty, tematu zajęć, ustalenie metody nauczania, wybór materiałów dydaktycznych, określenie zakresu merytorycznego, przedstawienie oczekiwań uczniów oraz innych szczegółów organizacyjnych dotyczących np. menu).
- Nauczyciel w szkole powinien przeprowadzić lekcję będącą wstępem do tematu, który będzie kontynuowany w gospodarstwie edukacyjnym. W warunkach polskich praktykuje się zazwyczaj tylko przekazywanie przez nauczyciela informacji co do ubioru i prowiantu, bardzo rzadko wizyta jest poprzedzona lekcją wprowadzającą. Dzięki takiemu rozwiązaniu wizyta w gospodarstwie będzie traktowana jako wyraźna część procesu dydaktycznego, naturalnie powiązana i korelująca z programami szkolnymi.
- Przygotowanie gospodarza i jego rodziny lub innych osób prowadzących zajęcia (gospodarz powinien przygotować się merytorycznie do zajęć, wybrać metody nauczania i przygotować odpowiednią ilość materiałów i pomocy dydaktycznych).

Ostatecznie jednak proponuje się włączenie do Podstawy Programowej wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego wskazania Zagród Edukacyjnych, obok Ośrodków Edukacji Leśnej, jako miejsca realizacji edukacji w formach pozaszkolnych.

”Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich”

Projekt pn. „**Gospodarstwo edukacyjne - innowacyjna forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich**” ma na celu transfer specjalistycznej wiedzy z zakresu prowadzenia edukacji grup szkolnych w obiektach turystyki wiejskiej, bazującej na zasobach rolniczych polskiej wsi, do osób prowadzących lub zamierzających prowadzić działalność turystyczną na obszarach wiejskich, zainteresowanych prowadzeniem działalności edukacyjnej w formie gospodarstwa edukacyjnego, a także osób zaangażowanych w działania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich.

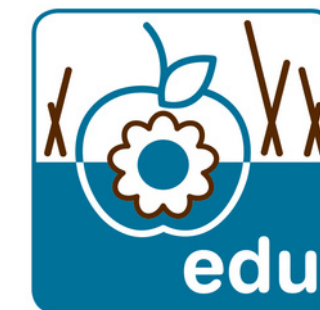
Projekt obejmuje serię szkoleń i spotkań szkoleniowo-informacyjnych, konferencję, wyjazd studyjny, badania oraz wydanie monografii i jest realizowany w ramach Planu Działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 Plan operacyjny na lata 2022-2023.

Organizator:

**KUJAWSKO-POMORSKI
OŚRODEK DORADZTWA ROLNICZEGO
w Minikowie**

Partner merytoryczny:

STOWARZYSZENIE
GOSPODARSTW EDUKACYJNYCH
WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Odwiedź portal KSOW – **www.ksow.pl**
Zostań Partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.